

1930-х годов. Автореф. на соиск. учен. степени канд. архитектуры. – М., 1987. – С.11.

¹⁴Астафьева-Другач М. Первые схемы социалистического расселения в СССР. //Архитектура СССР. – 1970 – №6. – С.15.

¹⁵Вергелес А. Особенности градостроительного развития Донбасса в период с 1917 по 1941 годы. Автореф. на соискание учен. степени канд. архитектуры. – М., 1991. – С.14.

¹⁶Там само.

¹⁷Юрченко П. Будівництво робітничих осель в Донбасі // Глобус. – 1924. – №27. – С.14.

¹⁸Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. – К., 1971. – С.106 – 107.

¹⁹Мусьев С. Тракторград. – Харьков, 1931. – С.31.

²⁰Паперний В. Вказ. праця. – С.101.

²¹Леонтьев В. Динамическая концепция города в теории градостроительства XX века. – Автореф. на соиск. учен. степени канд. архитектуры. – М., 1966. – С.11.

²²Пижев Н. Радянське місто завтра. – Харків, 1930. – С.15.

²³Там само. – С.37.

²⁴Там само. – С.39

Степан ДРОВОЗІЮК
Вінниця

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СЕЛЯНСТВА 20 – 30-х років ХХ століття В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Національна свідомість є органічною складовою повсякденного життя українського селянства, тому дослідження цього феномену у конкретно-історичному аспекті має важливе значення для відтворення духовної історії народу. Цілком очевидно, що історичний портрет українського селянства, позбавлений національного змісту, буде спотворений, а саме поняття національної свідомості, відірване від конкретно-історичного ґрунту, може виявитися безплідною абстракцією.

Вважається, що національна свідомість функціонує на трьох рівнях: буденному, теоретичному та державно-політичному¹. Нині суспільна думка спрямована на дослідження насамперед теоретичного та державно-політичного рівнів національної свідомості, в той час як її буденний рівень, носієм якого було насамперед селянство, досліджений недостатньо.

Важливим здобутком сучасної наукової думки є теоретичне осмислення етнонаціональної проблематики (М.М.Вівчарик, Я.Й.Грицак, В.Ф.Жмир, Г.В.Касьянов, І.Кресіна, В.В.Масненко та ін.)². Здійснюється також історіографічний аналіз етнонаціотворення (Г.В.Касьянов, В.В.Масненко, Л.П.Корогод, О.О.Рафальський, С.В.Ситник)³.

Праці філософів, етнологів, істориків, політологів, етнографів формують теоретичну базу для поглиблення конкретно-історичних досліджень національної свідомості. Однак, на нашу думку, порушення балансу між теоретичними та конкретно-історичними дослідженнями може призвести до створення нових міфів, відриву від історичної реальності. Вже нині можна спостерігати своєрідне “декорування” історичного процесу модними поняттями і категоріями. Тому, гадаємо, саме конкретно-історичні дослідження можуть відіграти конструктивну роль у напрацюванні оптимальних схем дослідження, сприяти наближенню до історичної правди.

Завдання цього історіографічного огляду – виявити основні тенденції та підходи у дослідженні національної свідомості українського селянства 20 – 30-х рр. ХХ ст.

У 20-х рр. в умовах певної свободи думки знаходимо окремі спроби розглянути питання самосвідомості селян, виявити регіональні особливості національної самоідентифікації, зокрема, сприйняття понять “Україна” і “українець”⁴. Оригінальне пояснення причин зростання національної свідомості українського селянства дав Г.Лапчинський. На його думку, як тільки селянство почало брати участь у державному будівництві й здобувати освіту, воно почало прагнути до відродження своєї мови та культури і протиставляти її російській. Ще одним чинником поглиблення національного почуття в селянина він вважав ворожнечу до міста, що штовхала його до гострої боротьби за своє національне самовизначення⁵.

Після всесоюзної конференції істориків-марксистів (1929 р.) почалися репресії під гаслом боротьби з “буржуазною історіографією”. Ряд істориків були звинувачені у тому, що вони розглядають національне питання як основну проблему історичного розвитку і висувають на перший план селянство⁶. Не дозволялося жодних відхилень від офіційного тлумачення національного питання. Наприклад, варто було В.Сушино-Хоменку у своїй статті згадати про активну роль селянства в українізації військових частин, як він був підданий нищівній критиці⁷.

Примітно, що обов’язковим елементом офіційної ідеології 20 – 30-х рр. була теза про селянство як носія національної свідомості. Так, М.Скрипник у статті “Підсумки “літературної дискусії” виділив саме ту частину тез пленуму ЦК КП(б)У (червень, 1926 р.), де вказується, що “український шовінізм безсумнівно зростає на селі за

рахунок куркульства і тої частини сільської інтелігенції, що з ним зв'язана”⁸. В доповіді на кафедрі національного питання УІМЛ (грудень, 1929 р.) він інтерпретував цю тезу як “оживлення та розгортання куркульського селянства – цієї основної бази українського націоналізму”⁹.

Підставою для розгортання антиукраїнської кампанії на початку 30-х рр. офіційна пропаганда називала зростання українського буржуазного націоналізму, що пов'язувалося із зміцненням “куркульства”. Досить войовниче був налаштований С.Косіор, який заявив, що “національні забобони” дуже глибоко вкоренилися в селянство¹⁰. Якщо ж адепти більшовизму іноді й визнавали, що нації властивий певний психічний склад, “національний характер”, то тільки для того, щоб продемонструвати, як цей “своєрідний національний характер” вони можуть сміливо і швидко “переробляти”¹¹. Постає питання: чи можна цю кампанію вважати визнанням реального зростання національної свідомості селянства, чи це був тільки навмисне створений образ куркуля-націоналіста, щоб у такий спосіб оправдати нищення українського селянства?

У наступні роки більшовицька концепція розв'язання національного питання залишалася незмінною. Національні почуття подавалися не як природні і закономірні, а як “націоналістичні настрої”, що виникали серед “відсталого частини народних мас України, особливо серед селянства на ґрунті тривалого національного гноблення за часів царизму”¹².

Очевидно, позитивним наслідком хрущовської “відлиги” було те, що питання національної свідомості українців обговорювалися на сторінках наукових видань у 60-х рр. ХХ ст. Однак згодом цю дискусію, за словами Я.Дашкевича, “придушили, бо наближався фатальний 1972 рік”¹³.

Історіографія 1970-х рр. продемонструвала генетичну спорідненість із сталінськими підходами до національного питання. Послугуючись словосполученнями “націоналістична контрреволюція”, “куркульсько-націоналістичні банди”, “куркульсько-націоналістичні елементи”, вона визнавала лише один шлях вирішення національного питання – боротьбу з “націоналістами” та “інтернаціональне виховання”¹⁴.

Питання національної свідомості актуалізувалося в кінці 1980-х рр. Однак заклики до вивчення національно-психологічних аспектів історичного процесу, що прозвучали напередодні падіння комуністичного режиму, за тих умов не могли одразу втілитися в конкретно-історичні дослідження¹⁵.

З початку 1990-х рр., коли послабився тотальний партійний контроль, почався новий етап в дослідженні національної свідомості. З цього часу, як слушно зауважив Г.Касьянов, в Україні спостерігається “катастрофічне збільшення питомої ваги праць, присвячених найрізноманітнішим аспектам буття української нації”¹⁶.

Помітним історіографічним фактом стало видання в Україні праці Б.Кравченка, де привертають увагу міркування щодо взаємозв'язку національної свідомості та економічних інтересів селянства. Зокрема, автор зробив важливий висновок про те, що національне пробудження українського селянства було пов'язане з аграрним питанням, а провідну роль у зміцненні національної свідомості українських мас відіграли кооперативи¹⁷.

Ідея провідної ролі українського селянства у відродженні національно-державницької свідомості простежується у працях Р.Іванченко, О.Г.Мороза, С.М.Злупка, Л.М.Новохатька¹⁸ та інших авторів.

Зрозуміло, що національна свідомість селянства не існувала у “чистому” вигляді, тому в сучасній історіографії вона розглядається у зв'язку з культурними, політичними та соціально-економічними процесами. Відповідно можемо виділити кілька тематичних блоків, в яких більшою чи меншою мірою порушуються питання національної свідомості українського селянства.

Важливим науковим завданням є встановлення загальних параметрів національної свідомості селянства, визначення її рівня, структури та динаміки. У цьому контексті маємо ряд цікавих міркувань. Так, на думку В.Жмири, проголошення незалежної УНР не мало підстави в масовій свідомості українців, що й визначило результати національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Перші десять років радянської влади були сприятливі для стабілізації масової національної свідомості на рівні її змісту кінця ХІХ – початку ХХ ст. Однак голодомор та червоний терор призвели до фактичного притлумлення національної свідомості¹⁹. Оригінальну думку висловили Д.Лібер та Н.Черниш, які вважають, що на кінець 20-х років виникла нова, сучасна, світська та урбанізована українська самосвідомість, що базувалася частково на самосвідомості (хоча й не цілком виразній) селянства, яке масово подалося у міста²⁰.

Досить перспективними для з'ясування динаміки національної свідомості селянства є дослідження повстанського антибільшовицького руху, що здійснюються в регіональному плані. Так, аналіз ідеології селянського повстанського руху на Правобережній Україні дав О.В.Несторову підстави зробити висновок, що на початку 1919 р. в цьому русі переважали соціальні чинники, а національні мотиви відігравали другорядну роль. Згодом під впливом партій з виразною національною орієнтацією рух набрав національного змісту²¹. Близьким за змістом є формулювання П.Стегнія, який констатував, що петлюрівський повстанський рух засвідчив остаточне звільнення українців від омани більшовицької агітації і пробудження національної свідомості²². В.Ревегук, розглядаючи визвольні змагання на Полтавщині у 1920 – 1925 рр., також дійшов висновку, що політичною програмою повстанських загонів була боротьба за незалежність України. Як свідчать виявлені автором документи, орієнтація повстанців була “петлюрівською”, а їхнім ідеалом була Українська народна республіка²³.

Виявом національної свідомості селянства була його реакція на відродження української національної церкви та його безпосередня участь у цьому процесі. Свого часу радянська наука визнала, що порівняно тривала діяльність української автокефальної православної церкви пояснюється її зв'язком з національними почуттями віруючих, її

зверненням до українського народного мистецтва, до рідної мови²⁴. В сучасній історіографії органічний зв'язок УАПЦ з національними почуттями селянства показав А.Зінченко. Водночас він зауважив, що національна свідомість подолян була придушена десятилітніми спільними зусиллями російського й польського поміщицтва, зросійщеним чиновництвом і духівництвом²⁵.

Питання національної свідомості селянства розглядаються у працях, присвячених політиці українізації²⁶. Зокрема, Я.Верменич поставила питання про вплив процесів українізації на стан української національної свідомості²⁷. Аналізуючи етнонаціональні наслідки політики українізації, В.Масненко висловив думку, що навіть селянство, яке стояло осторонь цього процесу, значно змінило своє самоусвідомлення у бік позитивної національної ідентифікації²⁸.

Загалом у сучасній історіографії досить помітною є тенденція розглядати селянство як соціальну базу українізації. На цьому фоні виділяється позиція Ю.Шевельова, який зазначив, що міцної соціальної бази українізації не мала і не збереглися відомості про ентузіазм селянства у зв'язку з українізацією. На його думку, селян "не дуже боліло, котрою мовою ведеться комуністична пропаганда"²⁹. Гадаємо, відмінності між міркуваннями цього авторитетного мовознавця і загальною тональністю досліджень останніх років можуть пояснити спеціальні дослідження, здійснені у руслі проблеми "Українізація і селянство".

Національна свідомість селянства може набути нового забарвлення у процесі дослідження міжнаціональних відносин в Україні. Наприклад, вивчення документів спецслужб показало, що радянська влада асоціювалася у свідомості частини селян з певними національностями, що викликало відповідні настрої³⁰. Важливим джерелом для дослідження національної свідомості у контексті міжнаціональних відносин є документи, що містять висловлювання селян з національного питання. Зокрема, особливої уваги заслуговують матеріали так званих безпартійних конференцій. Аналізуючи виступи селян на цих конференціях, О.Ганжа виділила серед найхарактерніших висловлювань щодо національної нерівності в Україні³¹.

Надзвичайно важливим є питання взаємозв'язку голоду 1932 – 33 рр. і національної свідомості селянства. Зокрема, привертають увагу міркування Л.Гриневиц, яка здійснила аналіз настроїв особового складу Української військової округи (УВО) і дійшла висновку, що особливістю "антирадянських проявів" було тісне переплетення соціальних та національних мотивів. Наведені авторкою документи дають підстави говорити про державницький компонент в національній свідомості певної частини селянства (ставлення до Центральної Ради, Директорії, С.Петлюри, критичні оцінки національної політики більшовиків)³². Історики та публіцисти розглянули також питання про руйнівний вплив на національну свідомість селянства міграційних процесів, спричинені голодом³³.

Важливе значення для реконструкції національної свідомості українського селянства, її динаміки в часі і просторі мають дослідження регіональних особливостей етнонаціональних процесів³⁴.

Отже, в українській суспільно-історичній думці поступово викристалізуються основні ознаки національної свідомості українського селянства. Однак із сукупності історичних праць, що є надбанням сучасної історіографії, ми ще не можемо скласти цілісну картину національної свідомості українського селянства зазначеного періоду. Ряд висновків мають ознаки гіпотез, що потребують фактичної перевірки. Якщо "накласти" оцінки та характеристики національної свідомості українського селянства, що даються в історичних дослідженнях, на систему критеріїв, що використовуються для здійснення її типології, то виявиться ряд суттєвих прогалів.

Комплексне дослідження національної свідомості українського селянства передбачає не лише з'ясування її змісту, конкретних виявів, структури та рівня, а й встановлення усієї сукупності чинників, що впливали на процес формування національної свідомості, виявлення конкретно-історичних ситуацій, у яких "висвічувалися" національні почуття селянина. Адже реально функціонуюча національна свідомість постійно перебувала у тісному взаємозв'язку з іншими сферами суспільних відносин, набувала конкретно-історичних форм. Важливою передумовою наукового аналізу національної свідомості є її структурування, виявлення її основних компонентів.

Необхідність дослідження національної свідомості ставить на перший план джерелознавчі питання. Особливої уваги заслуговують листи, звернення, скарги, тексти виступів селян, що містять інформацію про структуру, рівень та динаміку національної свідомості селянства даного періоду. Ретельний джерелознавчий аналіз якомога більшого масиву висловлювань селян, практичних дій та вчинків дасть можливість наповнити поняття національної свідомості конкретним змістом.

¹Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування // Нова політика. – 1998. – №3. – С.12.

²Вівчарик М.М. Етнополітичні процеси в українському селі: Дис. ... докт. політ. наук. – К., 1994. – 366 с.; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996; Жмир В.Ф. На шляху до себе (Історія становлення української національної свідомості) // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №1. – С.144 – 162; №2. – С.143 – 162; №3. – С.147 – 166; №4. – С.136 – 151; Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування // Нова політика. – 1998. – №3. – С.12 – 14; Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) – К., Черкаси, 2001. – 440 с.

³Касьянов Г.В. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна: Історія України. – Харків, 2001. – №504. – Вип.4. – С.3 – 16; Корогод Л.П. Концепція української національної самосвідомості в політичних поглядах М.Грушевського: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1994; Коцур В.П. Глухі кути національних відносин в Україні 1920 – 30-х рр.: історіографія // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип.8. – С.78 – 96; Масненко В. Проблема національної свідомості в українській зарубіжній історико-політичній науці 1920-х років // Етнічна історія народів Європи: Збірник

- наукових праць. – К., 2001. – Вип.8. – С.103 – 110; Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000; Ситник С.В. Висвітлення проблеми етнічної самосвідомості в сучасній науковій літературі // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка: Історія. – К., 1999. – Вип.41. – С.72 – 74.
- ⁴Дмитрук Н. З нового побуту // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн.2. – С.32.
- ⁵Лапчинський Г. Національна політика за десять років соціальної революції // Життя й революція. – 1927. – №5. – Т.2. – С.245.
- ⁶Рубач М. Всесоюзна конференція істориків-марксистів та деякі наші чергові завдання // Літопис революції. – 1929. – №2 (35). – С.Х.
- ⁷Гарін М. Як не треба писати історії // Літопис революції. – 1928. – №6 (33). – С.330.
- ⁸Скрипник М. Підсумки “літературної дискусії” // Більшовик України. – 1926. – №1. – С.19.
- ⁹Скрипник М. Національні перетинки. – Харків, 1930. – С.4 – 5.
- ¹⁰Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні // Червоний шлях. – 1933. – №8 – 9. – С.224, 226.
- ¹¹Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН). – К., 1934. – С.12 – 13.
- ¹²Гутянський С.К. Великий жовтень і деякі питання культурної революції на Україні // УІЖ. – 1967. – №4. – С.9.
- ¹³Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI – XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження) // Сучасність. – 1992. – №3. – С.65.
- ¹⁴Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – К., 1977. – Т.6. – С.100, 101, 114; Куліченко М., Маланчук В. В.І.Ленін і розв’язання національного питання на Україні. – К., 1971.
- ¹⁵Полухіна О.М. Про завдання суспільствознавців у вивченні проблеми національної психології // Історичні дослідження: Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1990. – Вип. 16. – С.17 – 22.
- ¹⁶Касьянов Г.В. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна: Історія України. – Харків, 2001. – №504. – Вип.4. – С.3.
- ¹⁷Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.82, 94.
- ¹⁸Іванченко Р.П. Українська державність в 20 – 90-х рр. – К., 2000; Мороз О.Г., Злупко С.М. Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм). – Львів, 1997; Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): Дис. ... докт. іст. наук. – К., 1999.
- ¹⁹Жмир В. Національна свідомість українців // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.105.
- ²⁰Лібер Д., Черниш Н. Соціально-політичні та національні процеси в Україні в 20 – 30-ті роки // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С.209.
- ²¹Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1991. – С.12 – 13.
- ²²Стегній П.А. Селянські повстання на Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (На матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000. – С.188 – 189.
- ²³Ревегук В.Я. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920 – 1925 рр.) – Полтава, 2000. – С.14, 21, 35, 51.
- ²⁴Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К., 1967. – С.84.
- ²⁵Зінченко А. Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – С.233.
- ²⁶Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.). – К., 2002; Блінда Л.В.Українізація та її роль в суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті роки: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992; Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20 – 30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Даниленко В.М. До витоків політики “українізації” // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К., 1993; Колісник К.Е. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923 – 1932 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001.
- ²⁷Верменич Я. Вплив процесів українізації 20 – 30-х рр. на стан української національної свідомості // Наукові записки інституту політичних та етнонаціональних досліджень (далі ІПіЕНД). Серія: Політологія і етнологія. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Вип.13. – С.175 – 184.
- ²⁸Масненко В. Етнонаціональні наслідки політики українізації 1920-х років // Наукові записки ІПіЕНД. Серія: Політологія і етнологія. – К., 2000. – Вип.12. – С.275.
- ²⁹Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925 – 1932 років // Сучасність. – 1983. – Ч.5. – С.48 – 49.
- ³⁰Бондарь О.М. Українізація та військові формування у військах УВО у 1922 – 1935 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1996. – С.130 – 134.
- ³¹Ганжа О.І. Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К., 2001. – Вип.4. – С.216.
- ³²Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932 – 1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф.: Матеріали. – К. – Нью-Йорк, 2000. – С.191 – 217.
- ³³Сергійчук В. Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф.: Матеріали. – К. – Нью-Йорк, 2000. – С.128; Денисенко С. Голодомор-33 і національна свідомість українців (Роздуми очевидця) // Українське слово. – 1994. – 7 липня.
- ³⁴Обидьнова О.В. Етнонаціональні процеси в Донбасі в 20 – 30-ті роки ХХ століття // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С.61; Волошенко В.О. Національне питання в діяльності громадських організацій селян Донбасу у 1920-х роках // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна: Історія України. – Харків, 2001. – №504. – Вип.4. – С.181.